

EKOHISTORIJSKI PRISTUP PROBLEMU ZAŠTITE OKOLIŠA¹

Milan Polić

Filozofski fakultet, Zagreb

UDK 504.06

Pregledni rad

Primljeno: 7. 11. 1995.

Raznovrsna ekološka istraživanja, koja svakodnevno dolaze do novih zastrašujućih spoznaja o mogućnosti uništenja čovjekovog "prirodnog" okoliša, potiču naglo osvještavanje o potrebi njegove zaštite, ali valjani se odgovori glede prijeteće opasnosti još ne naziru. Rješenja koja se nude uglavnom su *ad hoc* ideološke (retrogradne) reakcije na uočeni problem, bez ekohistorijske osnove. Ponovno su sve glasnjiji zagovornici "povratka prirodi". Traga se za proizvodnjama i izvorima energije koji bi bili "čisti" i ne bi "zagađivali" okoliš. Ne uviđa se, međutim, da okoliš nije ugrožen samo od industrijskog "otpada" već prije svega od "korisnih" proizvoda i za ljudsku uporabu prilagođene energije. Očuvanju okoliša stoga treba dati povijesnu dimenziju. Povijest je međutim u ekološka istraživanja i ekološko obrazovanje malo uključena. Nijedno se pak ozbiljno rješenje zaštite okoliša ne može naći mimo poštivanja povijesne biti čovjeka. Stoga je ekohistorijski pristup, kao osnova budućeg tehnološkog razvitka, prijeko potreban kako u ekološkim istraživanjima tako i u općem obrazovanju.

Je li se moglo predvidjeti?

Kada je Thomas Robert Malthus objavio svoje djelo *Essay on Population* (1798.), u kojem je ustvrdio da se svjetsko stanovništvo uvećava mnogo brže nego izvori hrane, na Zemlji je živjelo oko 870 milijuna ljudi (u različitim se izvorima podaci neznatno razlikuju), a danas ih otprilike toliko živi samo u Europi, ili čak znatno više u svakoj od dvije najmnogoljudnije zemlje: Kini i Indiji. Za manje od dvjesto godina svjetsko se stanovništvo uvećalo za sedam

1

Ovaj tekst u cijelosti je priređen za Četvrti međunarodni filozofski simpozij na Cresu, 16.-20. srpnja 1995., a referiran je u skraćenom obliku. Za ovo objavljivanje dodane su mu samo primjedbe uz izlaganja na simpoziju.

puta.² Malthusovo je djelo izazvalo senzaciju, ali ne i ozbiljnu zabrinutost. Marx ga je čak proglasio beznačajnim plagijatom (Marx, 1958., 441) nastalim isključivo iz partijskih interesa te je, suprotno Malthusu, ustvrdio da će razvitak sredstava za proizvodnju omogućiti proizvodnost dovoljnu da podmiruje svjetske potrebe za hranom. Pokazalo se da je, tvrdeći to, donekle zaista bio u pravu, no i da je ono bitno, valjda zbog svoje vlastite ideološke ograničenosti, ipak propustio uvidjeti.

U isto to doba, s druge strane oceana, gdje je ogromna prostranstva tek zahvaćala nadiruća industrijalizacija, jedan je Indijanac vidio ono što ti koji su došli s industrijalizacijom nisu mogli ili nisu željeli vidjeti. U pismu predsjedniku Sjedinjenih Američkih Država, poglavica Seattle Indijanaca 1854. godine zloslutno je opominjao one koji su oduzimali životni prostor njegovu narodu:

"Bijelih će ljudi nestati; možda čak i prije no ostalih plemena. Prljajte samo svoj ležaj i jedne ćete se noći udaviti u vlastitom izmetu." (Seattle, 1976., 39)

Dakako, nitko ga od opomenutih nije shvaćao ozbiljno. Ta bijeli je čovjek tek malo ozbiljnije zgrabio u izvore prirodnog bogatstva. Svega je još bilo u izobilju. Europske su rijeke još bile pitke, a industrijski prištevi tek privatna nesreća onih koji su uz njih ili u njima morali živjeti.

U posljednja dva stoljeća ostvaren je neviđen porast proizvodnosti i svjetske su zalihe hrane golemo narasle. No, sita je ipak tek jedna trećina čovječanstva, dok je druga gladna, a treća pothranjena. Zbog gladi i pothranjenosti svakodnevno umiru tisuće ljudi, a svakim danom stanje u tom pogledu biva sve gore iako proizvodnost i dalje raste. Je li se to moglo predvidjeti?

Više od stoljeća nakon pisma indijanskog poglavice pred jasnim se znacima njegova zloslutnog predviđanja više nije moglo zatvarati oči. Izvještaj Rimskog kluba (1968) ukazao je na očito i ocrtao *Granice rasta* (1974.). Pitanje okoliša postalo je ne samo pitanje humanog življenja nego i jednostavnog preživljavanja. Je li se to moglo predvidjeti?

Prošlost vreba one koji je ne poznaju

Budućnost dakako nije moguće predviđati. Ali pitanje je prijeti li čovječanstvu budućnost ili pak prije njegova prošlost, koja se neprepoznata umnožava i nekontrolirano širi sve dok budućnost ne učini potpuno nemogućom.

2

U ovom (20.) stoljeću svjetsko se stanovništvo uvećalo od približno 1,5 – 1,6 milijardi stanovnika (1900. godine) na preko 6 milijardi (početkom 90-ih). To znači da se *nije samo udvostručilo*, kako to navode Josip i Marija Čiček (1991., 29), nego se *dva puta udvostručilo ili učetverostručilo*. Pri tome se vrijeme udvostručenja stanovništva čak skraćuje (oko 3 milijarde stanovnika bilo je početkom 60-ih godina), pa ako se ništa bitno ne promijeni, novo udvostručenje stanovništva treba očekivati ne za pedeset godina (kako se tvrdi u spomenutom tekstu) već mnogo prije.

To što nas je snašlo i što nas još više plaši ne bi nam smjelo biti baš posve nepoznato. Prve jasne opomene razboriti su pojedinci izrekli dovoljno davno i pravodobno, dok su se tek nazirali prvi i nejasni obrisi proizvodnih i općih društvenih odnosa koji će ubrzano voditi potpunom iscrpljivanju sveukupne osnove povijesno dosegnute humane egzistencije. Drugo je pitanje koliko su ljudi bili spremni čuti i naučiti. Jer još je prije četiri stoljeća Thomas Morus poučavao ono što premnogi nisu naučili do danas:

"Vaše ovce, odgovorih ja. One, koje su tako blage i koje toliko malo jedu, sada su, kako čujem počele da bivaju toliko proždrljive i divlje da proždiru ljude, ogoljuju njive, pustoše kuće i naselja. Zaista, u svim krajevima vaše kraljevine, gdje se dobiva tanja, pa stoga i skuplja vuna, vlastela i plemići, pa čak i pojedini svećenici, sveti ljudi, ne zadovoljavaju se više onim godišnjim prihodima i proizvodima koje su njihovi preci imali običaj da pobiru sa svojih baština. I nije im dosta što, živeći u neradu i raskoši, ne doprinose nikakvu korist društvu, već mu još i štetu nanose, jer ne puštaju da se obrađuje nijedan komad zemlje, sve ograđuju za pašnjake, obaraju kuće, ruše sela ostavljajući čitavu jedino crkvu, pa i nju samo zbog toga da bi im poslužila kao tor za ovce" (Morus, 1964., 59).

Sve prijetnje okolišu s kojima smo suočeni danas bile su tu, iako u nerazvijenijem obliku i manje uočljive, i jučer. One su u samoj biti čovjekova povijesnog postojanja (postajanja) i dokle god ih se tamo ne prepozna i dok im se u samoj toj biti ne nađe valjan odgovor, one će se ostvarivati stihijski, sve brže nas približavajući "noći kada ćemo se udaviti u vlastitom izmetu".

Ekološko obrazovanje stoga postaje pitanje opstanka i treba se veseliti tome što ono prodire u sve brojnije školske predmete. *Ono, međutim, što zabrinjava ili čak plaši jest to što ekološkog obrazovanja nema tamo gdje mu je ponajprije mjesto. U nastavi povijesti.* Zapravo, u nas je ono, kao što neka novija istraživanja pokazuju, još uvijek vezano isključivo uz tzv. prirodnu grupu predmeta, posebno uz biologiju (Turković, 1989.)³. No, da ne bi bilo nesporeda, ono čega bitno nedostaje nije historija ekologije, nego ekološki pristup u historiji, tj. ekohistorija, jer cjelokupna povijest i nije ništa drugo doli tijekom kulturne preobrazbe čovjekova okoliša u svijet u kojemu čovjek kao djelatna svijest jedino i jest moguć.

Stoga bez jasne svijesti o svojoj povijesnoj biti, u trenutku kada je suočen s greškama svoje prošlosti, teško da čovjek u potrazi za budućnošću još može dohvatiti išta više od karikature upravo te prošlosti. Jer, ako samo znanje i nije dovoljan uvjet budućnosti, nužan uvjet svakako jest.

Opredjeljenja i mogućnosti

Na što, međutim, ukazuju istraživanja o ekološkoj svijesti u nas? Dakako, rezultati istraživanja kreću se u metodološkim pristupom zadanim okvirima, pa su toliko slični ili različiti koliko su slično ili različito istraživači odredili istraživačke instrumente. Ono što su dakle, glede ekološke svijesti, različiti istraživači uspjeli ustanoviti, uglavnom su "ekološke orijentacije", svedive na tri osnovna tipa, donekle različito određena i imenovana.

Ta osnovna tri tipa ekoloških orijentacija javljaju se kao: *antropocentrizam, naturalizam i demokratsko-preventivni način* (Cifrić, 1990.) ili kao: *antropocentrizam, naturalizam i koncept dinamičke ravnoteže* (Cifrić, 1991.), ili kao: *antropocentrizam, naturalizam i tehnicizam* (Čulig, 1991.), ili kao: *dominacija čovjeka i tehnicističko nasilje nad prirodom, naturalizam i podrška "zelenoj akciji"* (Karajić, 1991.).

Antropocentrizam je određen stavom da čovjek može (smije) mijenjati okoliš prema vlastitim potrebama.

Naturalizam je određen stavom da čovjek uvijek i svuda mora (treba) poštovati prirodne zakone.

Tehnicizam je određen stavom da očuvanje okoliša mora (treba) biti podređeno zahtjevima tehnike i tehnologije.

Dominacija čovjeka i tehnicističko nasilje nad prirodom kombinacija je antropocentrizma i tehnicizma.

Koncept dinamičke ravnoteže određen je stavom da je Zemlja čovjeku kao vrt u kojemu živi s drugim bićima i čovjek mora (treba) taj vrt uredno obrađivati i čuvati.

Demokratsko-preventivni način određen je skupom stavova glede odlučivanja o okolišu i djelovanja na njega.

Podrška "zelenoj akciji" određena je skupom stavova glede zapažanja i prepoznavanja ekološke problematike.

Prije bilo kakve daljnje rasprave bitno je pripomenuti da sami istraživači upozoravaju na upitnost postojanja jasne ekološke svijesti, pa o tome kažu:

"Sumirajući dobivene rezultate moglo bi se zaključiti da je omladina generalno svjesna sve većih opasnosti ekološke krize i izrazito zainteresirana za podršku svih vrsta inicijativa za prevladavanje takvog stanja, što je naročito prepoznatljivo unutar latentne strukture varijabli okvirno nazvane podrška "zelenoj akciji". Međutim, postojanje druge dvije dimenzije upozorava da reagiranje mladih na fakticitet zagađenja i uništavanja prirode nije nužno utemeljen na ekološko zadovoljavajući način, naprotiv, postoji opasnost redukcionističkog reagiranja na rješavanje ekološke problematike" (Karajić, 1991., 161), ili

"Unatoč tome što mnogi radovi sugeriraju postojanje ekološke svijesti, upitno je realna egzistencija ove tvrdnje. ...Zaključujemo da postoje elementi koji govore u prilog postojanja "natruha" ekološke svijesti, dok ona zapravo u ozbiljnom smislu te sintagme ne postoji" (Čulig, 1991., 149).

O navedenim ekološkim orijentacijama općenito treba primijetiti još i to da je bilo koja od njih potpuno besmislena ukoliko se zasniva na postavci da se čovjek (nužno) mora podrediti bilo kakvim zakonima ili zahtjevima. Ono naime što kao nužno mora biti, bit će s čovjekom ili bez njega, njegovom voljom ili protiv nje. U suprotnom nije nužno. Nužnosti se, ako je zaista nužnost, ništa ne može oprijeti. Stoga se nužnim ne može smatrati ono što na bilo koji način ovisi o čovjekovoj slobodi. Besmisleno je dakle govoriti npr. o nužnosti kojom djeluju "prirodni zakoni" i pozivati čovjeka da im se podredi. Zahtijevati od čovjeka da se podredi "prirodnim zakonima" znači upravo priznanje da im se on podrediti ne mora. Stoga se i ne radi o tome da čovjek, u odnosu na bilo što, nekako mora, nego treba djelovati. O moranju smisljeno je govoriti tek hipotetički (u okviru logičke nužnosti i prihvaćenih pretpostavki), u odnosu "ako – onda". Tamo pak gdje postoji mogućnost izbora, riječ je o vrijednosnom opredjeljenju i na njemu utemeljenom zahtjevu, koji, ako ne želi ostati tek puko moralističko zanovijetanje, mora imati svoje obrazloženje.⁴

Ekološke orijentacije pak, takve kakve jesu, više su popis nepromišljenih želja nego izraz kritičkog domišljanja zbiljskih mogućnosti, pa se stoga neke već pri površnoj raščlambi pokazuju neodrživim.

Izraz je, na primjer, nedopustivog neznanja uvjerenje, koje gaji znatan dio ispitanika (Čulig, 1991., 127), da Hrvatska obiluje hidroenergijom, a opasna je najmnost vjerovanje da uopće postoje "bezopasne energije" čijim se korištenjem ne bi, na ovaj ili onaj način, pa i bitno, mijenjalo okoliš. Kada se primjerice kao bezopasne energije navode hidroenergija i sunčeva energija, onda se propušta uvidjeti da znatnije korištenje hidroenergije uglavnom nije moguće bez reguliranja vodenih tokova i izgradnje akumulacija, čime se neposredno i posredno zadire u ekosustav, jer ne samo da se isušuju ili potapaju velike površine i tako uništavaju staništa mnogih biljnih i životinjskih vrsta nego se bitno mijenja i mikroklima, čime se dodatno utječe na životne uvjete toga područja. U tom smislu temeljito će istraživanje pokazati da je svaki oblik proizvodnje energije "prljav", tj. da do bilo kojeg oblika energije uopće nije moguće doći bez znatne intervencije u okoliš.

U tom smislu najbolji je primjer korištenja sunčeve energije koja se općenito smatra "potpuno čistom", iako to nije, pa i ne može biti, ni po načinu proizvod-

4

I na ovom je simpoziju, s jedne strane, problem zaštite okoliša predstavljen kao etički, tj. kao posljedica moralne krize od razrješenja koje se očekuje i rješenje problema zaštite okoliša, dok je istodobno, s druge strane, čovjek predstavljen kao "dio prirode".

No, ako je čovjek dio prirode u čemu je onda problem? Jer ako je čovjek dio prirode onda s čovjekom i kroz čovjeka djeluje priroda sama, pa je besmisleno pred njega postavljati zahtjeve za očuvanje prirode. Stoga da bi problem uopće mogao biti predstavljen kao etički, čovjek mora biti mišljen kao slobodan, a to upravo znači u mogućnosti da *ne djeluje prirodno*.

nje ni po načinu korištenja. Ako se na primjer i zanemare sredstva koja je potrebno proizvesti i instalirati na tlu ili u svemiru da bi se prikupljala sunčeva energija, treba ipak primijetiti da je bilo koji oblik znatnijeg korištenja sunčeve energije zasnovan na njenom prikupljanju i koncentraciji, čime se ta energija oduzima onom dijelu tla na koji je prije padala sunčeva svjetlost, omogućavajući na njemu život određenim biljnim i životinjskim vrstama ili bar utječući na klimatske uvjete (ako bi se radilo o potpuno sterilnoj pustinji) okolnih područja i život na njima. Odvođenje prikupljene energije s određenog područja mora dovesti do njegova hlađenja, a time i do ekoloških promjena na njemu i u okolini. S druge pak strane, oslobađanje prikupljene energije, ma u kom obliku, na nekom drugom mjestu, ne može proći bez posljedica za okoliš, bez obzira na to kakve te posljedice bile. Ima li se k tome u vidu da se velik dio energije oslobađa upravo kao toplina koja je presudna za sav život, to se čini bespredmetnim dokazivati da je već samo zagrijavanje nekog područja bitna intervencija u okoliš, bez obzira na način dobivanja energije za to zagrijavanje.

Ako se dakle zahtijeva očuvanje okoliša, onda prije svega treba odgovoriti na pitanje čijeg se to i kakvog okoliša očuvanje zahtijeva, jer, iako bi to možda neki tako htjeli, odgovor se na to pitanje sam po sebi ne podrazumijeva.

Tvrdnja na primjer da "ekosistemi funkcioniraju sjajno bez čovjeka" (Čiček, 1991., 29) svakako je barem problematična, jednako kao i postavke što slijede: "Pretpostavimo da odjednom nestanu svi ljudi na svijetu!? Za tri ili četiri stoljeća zgrade bi se srušile, vozila bi izhrđala i propala, biljke bi rekolonizirale polja, puteve, zgrade. Voda, tlo i zrak bi se povremeno (valjda s *vremenom*, op. M.P.) pročistili, a ugrožene bi se vrste obnovile.

Ovo jasno govori da nema ustvari krize okoline, već se radi o krizi civilizacije" (Čiček, 1991., 28-29)).

Dakako, ako je riječ o krizi, onda je svakako riječ o civilizacijskoj krizi, ali što znači tvrdnja da bi se čovjekovim nestankom ugrožene vrste obnovile, kad čitav niz vrsta ovisi upravo o svijetu takvom kakav jest, dakle o čovjeku. Neke su se biljne i životinjske vrste dapače samo zahvaljujući čovjeku i razvile.⁵ Trenutak je dakle da se ponovno potraže odgovori na neka pitanja o čovjeku, svijetu i prirodi kako bi se uopće bilo kakvu budućnost moglo smisljeno htjeti.

Čovjek i njegov okoliš – temeljne povijesne pouke

Ako se išta može navesti kao prijelomno u objektivnom razlikovanju početka čovjekova razvitka nasuprot svih životinjskih vrsta, onda je to upravo početak njegove proizvodnje oruđa. Proizvodnjom naime čak i najgrubljeg kamenog oruđa čovjek je *u svojoj razvitak unio vlastitu duhovnost i svrhovitost* kojom je

5

O čemu je i na ovom simpoziju govorilo više autora: Željko Kućan, Draško Šerman, Ivo Trinajstić.

započeo tijekom *kulturne preobrazbe (usavršavanja) vlastitog okoliša* i sebe sama u njemu. S prvim je oruđem stoga došlo i prvo "pravo zagađenje" Prirode. Jedno je naime biće, čovjek, svoju misao pretvorilo u sredstvo kojim si je otvorilo mogućnosti ostvarenja novih zamisli. Postojeće je oruđe omogućilo čovjeku ono što bi mu bez njega bilo nemoguće, a posebno izradu novih, različitih, novim svrhama namijenjenih, boljih, svrsishodnijih, usavršenijih oruđa koja su mu opet omogućila ostvarenje nekih novih zamisli i izradu nekih novih oruđa. *Ostvariti misao (što neposrednije i što brže) – postalo je čovjekovo povijesno određenje.*

Oruđima je dakle čovjek započeo i nastavio mijenjati vlastiti okoliš, ali i okoliš svih bića s kojima je bio životno povezan, na bitno nov način. Pretvorivši svoje misli u oruđa i oružja, čovjek je sebe sama od nekakog sabirača postupno pretvarao u najmoćnijeg grabežljivca koji je uzimao što je htio i gdje je htio. Stoga s pojavom oruđa ništa više u biti nije bilo kao prije. Jer, jedno je biće umjesto da se, kao i sva ostala, u osnovi prilagođava okolišu, počelo vlastitim umijećem okoliš prilagođavati sebi kao umnom i umješnom biću, tj. svoj je okoliš *poumljivalo* izumima, prisiljavajući i druge da mu se kao tako umjetno proizvedenom prilagode. Dakako, prilagodbe su živih bića, u svima njima danim uvjetima, uvijek bile uzajamne i svako se od njih moralo prilagođavati promjenama proizvedenim od strane drugih, ali jedino je čovjek bio taj koji je okoliš stvaralački svrhovito mijenjao prema svojim zamislima. Jedino je čovjek djelovao i razvijao se kulturno.

Međutim, nekakve stabilne ravnoteže u prirodi nikada i nije bilo. Stabilna ravnoteža značila bi odsutnost promjena i mogućnosti razvitka. Svaka se živa vrsta širila koliko je god mogla. Pri tome je nerijetko neke vrste neposredno istrebljivala kao hranu, a neke pak posredno, otimajući im prostor i hranu ili možda proizvodeći upravo životnu podlogu neprijateljskim vrstama. U tom pogledu ni s čovjekom nije bilo drukčije, no s neusporedivo brojnijim i značajnijim posljedicama.

Za svoj kulturni razvitak u kojemu mu je kultura bila sredstvo, ali *sve više i svrha života* čovjek je trošio ono što mu je bilo dostupno i na raspolaganju.

Prije svega *prostor* kojeg je za sve više ljudi trebalo sve više. No, ne samo za njih same nego još mnogo više za njihove kulturne pothvate i tvorevine, za koje su ljudi bili toliko sposobniji koliko su bili brojniji. Ni nastambe, ni vrtovi, ni polja, ni sustavi za navodnjavanje, ni putevi nisu nastali na prostorima koji su prije nego što ih je čovjek uredio bili beživotni, nego je na njima uglavnom bujao život vrsta za koje na prostoru kada je jednom bio ljudski uređen više nije moglo biti mjesta jer bi ga one svojom životnom djelatnošću oneredile, razljudile, odnosno dekulturnirale.

Za sve više ljudi trebalo je i sve više hrane, a za sve brojnije kulturne tvorevine sve više različitih vrsta stvari. Drugim riječima, čovjeku je za njegov kulturni razvitak trebalo sve više *sirovina* koje je mogao pribaviti jedino na štetu drugih

životnih vrsta, pretvarajući u sirovine njih same ili pretvarajući u sirovine nešto od onoga što im je bilo nužno za život. Ili pak uzgajajući određene biljne i životinjske vrste na štetu ostalih.

Za svladavanje sve većeg prostora, za izgradnju sve većih tvorevina, za obradu sve prostranijeg tla, za sve znatnije strukturalne promjene samih stvari (u pripremi hrane i proizvodnji drugih kulturnih dobara), kao i za sve nužnije održavanje životno povoljnih toplinskih uvjeta (širenjem u klimatski nepovoljna područja), ljudima je trebalo sve više *energije*. S tom svrhom uzgojio je čovjek određene životinjske vrste ili pak trošio raspoložive energente.

No, temeljni uvjet čovjekova kulturnog razvitka bio je on sam, tj. veličina njegovog *intelektualnog potencijala* koji je bio izravno ovisan o *brojnosti ljudi*, a što je samo po sebi zahtijevalo više prostora, više sirovina i više energije.

Čovjekov je kulturni razvitak dakle bitno ovisio o *brojnosti ljudi* te o *prostoru, sirovinama i energiji* koji su im bili na raspolaganju ili su ih upravo ljudi *svojom djelatnošću sebi stavili na raspolaganje*. Koristiti pak bilo koji od ovih resursa, a pogotovo sve njih zajedno, čovjek nije mogao a da time bitno ne promijeni vlastiti okoliš i okoliš drugih životnih vrsta s kojima je bio u dodiru. Konačno, čovjekov kulturni razvitak i nije ništa drugo doli preobrazba vlastitog okoliša. Pri tome treba imati na umu da je čovjekovo zadiranje u okoliš, i to sve ubrzanije i sve šire, uvijek bilo dvojako: 1. *namjerno*, tj. samom (*kulturnom*) *proizvodnjom* i 2. *nenamjerno, otpadom* koji je svaku, pa i kulturnu proizvodnju nužno pratio. Osim toga, ono što već i površna ekohistorijska analiza povijesnih zbivanja pokazuje jest: ubrzano povećanje prostora zahvaćenog ljudskom djelatnošću, kao i ubrzanje samih promjena na tom prostoru. To znači da čovjek drugim životnim vrstama ostavlja sve *manje prostora* i sve *manje vremena* za prilagodbu promjenama koje uzrokuje, pa ih time sve više dovodi i u opasnost od izumiranja. A to što su, s druge strane, poznate neke kulture u kojima se uspostavio razmjerno stabilan čovjekov okoliš (npr. u Eskima) upravo dokazuje da nema kulturnog razvitka bez promjene okoliša, jer su te kulture izrazito stagnantne.

Stoga je spoznaja ovih jednostavnih činjenica osnova svakog ozbiljnog povijesnog odnosa, pa bi upravo historija, ili točnije ekohistorija, trebala biti temeljna ekološka znanost. Utoliko više zaprepašćuje spoznaja da se o ekološkoj problematici ponajmanje ili ništa ne uči baš u okviru nastave povijesti, iako bi već i najpovršniji ekološki pristup bilo kojoj historijskoj činjenici pokazao njezin ekološki značaj, odnosno utjecaj na promjene u okolišu.

Je li problem u otpadu?

U nastojanju da kultivira vlastiti okoliš čovjeka dakako nisu zabrinjavale promjene nastale njegovom voljom, već tek eventualno one koje su nastale mimo ili čak protiv njegove volje. Vlastita mu se proizvodnja učinila upitnom pona-

jprije zbog otpada koji nije mogao kontrolirati i koji je u vlastitom okolišu počeo doživljavati kao zagađenje. Ali problem očuvanja okoliša niti se može svesti na pitanje njegova zagađenja, niti je zagađenje svedivo samo na pitanje otpada. Otpad je tek proizvod kulture koji je zbog njegove nekorisnosti u nedostatku prostora najlakše uočiti kao prijetnju okolišu, ali ono što je bitno shvatiti jest to da okoliš neusporedivo više ovisi o proizvodnji onoga što ljudi smatraju *kulturnim dobrima*.

Naime sve dok je čovječanstvo bilo razmjerno malobrojno, pa se činilo da prostora, sirovina i energije ima neiscrpno, pitanje se okoliša čovjeku ili nije postavljalo ili barem ne kao neko njemu bitno pitanje. No, odnos je broja ljudi i životnih odnosno proizvodnih resursa došao u kritičnu točku. Daljnji se kulturni razvitak više ne može održavati na dosadašnjim pretpostavkama.

Prvobitno čovjekov se kulturni razvitak zasnivao pretežno na ekstenzivnoj proizvodnji koja je uz niski stupanj prerade nemilice trošila jeftini prostor i sirovine, odbacujući gomile grubog otpada koji je okolišu više prijetio svojom količinom nego razornošću. Međutim takva je proizvodnja ubrzano potrošila sav jeftini prostor i sirovine, pa je nadomještena intenzivnom proizvodnjom s visokim stupnjem prerade, koja se temelji na obilnom korištenju jeftine energije, a kao otpad proizvodi koncentrirane otrove koji su razorni za okoliš. No i jeftina je energija već potrošena, pa se proizvodnja sve više racionalizira na osnovi jeftine pameti koje zbog brojnosti stanovništva trenutno ima dovoljno, a kao otpad pojavljuje se *informativno smeće koje svojom količinom sve više guši, a svojom neistinитоšću sve više razara samu čovjekovu duhovnost*. Međutim kao što čovjekov okoliš općenito nije ugrožen samo od materijalnog proizvodnog otpada nego od samih materijalnih dobara, tako ni *čovjekova duhovnost nije ugrožena samo od informativnog otpada nego i od samog znanja* koje postaje sve nepreglednije i zahtijeva sve više vremena za cjelovito promišljanje. Ono čega bitno počinje nedostajati jesu *prostor i vrijeme*. Čak kada bi sirovina i energije bilo dovoljno, čovjek više nema ni dovoljno prostora za sve nove proizvode, ni dovoljno vremena za sva nova znanja. Njegove ga zbrzane i nedomišljene misli, željne ostvarenja, počinju gušiti, izvana i iznutra. Stoga čovjekov daljnji kulturni razvitak, a možda i sam njegov opstanak, zahtijeva drukčiji pristup vlastitu svijetu.

Održiv razvitak

Iako, naime, ništa od temeljnih prirodnih uvjeta čovjekovog kulturnog razvitka još nije potrošeno u potpunosti, uz postojeće trendove na to neće trebati dugo čekati. Osnovni je problem upravo porast pučanstva koje ubrzano troši posljednje zalihe prostora i "prirodnog okoliša". Stoga je, čini se, i posljednji trenutak u kojem ljudi još možda mogu izbjeći potpuno tehničiranu budućnost ili pak povratak u prošlost. Dakako, ako im je do toga uopće stalo. Jer, oni kojima do okoliša bogatog životnim raznolikostima nimalo nije stalo, svakako se oko njegove zaštite i ne moraju truditi. Oni pak kojima je stalo da za budućnost

sačuvaju bar dio životnog bogatstva iz prošlosti, ne mogu to postići postupajući nerazborito.

U tom smislu ono što je svakako neostvarivo, pa i opasno, naturalističke su iluzije o mogućem povratku prirodi.⁶ Povratak prirodi jednostavno nije moguć. Ne samo zato što bi on nužno značio povratak u najgori primitivizam, na što jedva da bi itko svjesno pristao, nego i zato što priroda jednostavno više i ne postoji. Čak i kada bi pristali na primitivizam, ljudi se u njega više ne mogu organizirati vratiti. Čovjek je vlastitom djelatnošću toliko promijenio, osiromašio i uvjetovao biosferu da na primitivan način ne bi moglo opstati čak ni toliko ljudi koliko ih je nekada opstajalo na istoj primitivnoj razini života (proizvodnja hrane danas bitno ovisi o uzgoju laboratorijski dobivenih vrsta, upotrebi pesticida, herbicida, umjetnih gnojiva, korištenju strojeva itd.). Kako se dakle, radi nekakvog povratka prirodi, dovoljno brzo, dok još uopće postoje kakvi takvi degradirani ostaci prirode, riješiti milijarde "suvišnih" ljudi? Ako se i čega treba bojati, onda je to upravo "povratak prirodi" do kojega će neminovno doći kada se kultura Zapada, ne prevlada li ekološku krizu, počne urušavati. "Povratak prirodi" iz postojećih je uvjeta moguć još samo kao *bellum omnium in omnes*, tj. nemilosrdno i u otimanju za ostatke raspadajuće civilizacije. Stoga oni koji zagovaraju naturalističku orijentaciju, svakako bi učinili uslugu svima, a ponajprije samima sebi, kada bi temeljitije promislili što to i kako žele ostvariti.

Svi pokušaji da se vlastito vrijednosno opredjeljenje i htijenje neke određene budućnosti dokaže kao obvezno, jedino etički prihvatljivo, moralno univerzalno i slično, uvijek su samo ideološki izrazi bezobzirne samovolje koja se hoće nametnuti kao opća volja. Toliko opasniji, koliko su suprotniji čovjekovoj povijesnoj biti. No, to što cjelokupna povijest pokazuje da su ljudi oduvijek okoliš prilagođavali svojim potrebama, pa će tako svakako činiti i ubuduće, sve dok budu mogli i unatoč onima koji bi im, u ime vlastitih opredjeljenja, to pravo htjeli oduzeti, ne znači da ljudi životnu raznolikost okoliša ne žele sačuvati. Naprotiv. Jer, ako čovjek i ne mora sačuvati prirodu zbog nekih ideološki mu nametnutih razloga, to još ne znači da je on ne želi sačuvati upravo zbog sebe sama. Dapače, istraživanja ekoloških orijentacija u nas pokazuju da najveći broj ispitanika želi sačuvati okoliš *kao vrt u kojemu će čovjek živjeti s drugim bićima i uredno ga obrađivati i čuvati*. Time se zapravo izražava antropocentrički stav da *čovjek može (smije) mijenjati okoliš prema vlastitim potrebama i naturalističko opredjeljenje za očuvanje prirode*, ali na način na koji je to eventualno (ako već nije prekasno) još jedino i moguće. Zato je zahtijevati više od toga zaista besmisleno. Broj onih među ispitanicima kojima, na ovaj ili onaj način, do zaštite okoliša opće nije stalo toliko je mali da je zanemariv, pa stoga pitanje i nije treba li ili ne, već kako uspješno zaštititi okoliš.

Gledano historijski, dakle unatrag, čovjek se prema vlastitom okolišu odnosio neodgovorno. Kao graditelju (*oiko-dómos*) vlastitog doma, a u izobilju životnog

6

Da je bijeg od svakog antropocentrizma iluzija, upozorio je na ovom simpoziju i Mislav Kukoč.

prostora, nije mu se činilo bitnim što svoju kuću, prebivalište (*oikos*) podiže razarajući staništa onih koji su tamo bili prije njega. Jednako mu se tako činilo suvišnim razmišljati o otpadu koji je razbacivao naokolo. No, otkad je čovjekovo prebivalište zadobilo globalne razmjere graditi još može jedino na vlastitoj okućnici, kao što i otpad može odbacivati još jedino na nju. Time je i pitanje zaštite okoliša dospjelo do njegove svijesti kao pitanje zaštite nečega što ne samo da dolazi do praga njegove kuće nego "na cipelama" ulazi i u nju. Kakvu će dakle čovjek okućnicu sačuvati? Može pokušati, potpuno odvojenu od vlastita svijeta, sačuvati je kao "ostatak prirode" u zatečenom stanju ili je pak dalje pomno njegovati. Pokušati potpuno odvojiti ljudski životni prostor i "prostor divljine" neprihvatljivo je upravo s gledišta zaštite raznolikosti života (jer mnoge životne lance održava još samo čovjek), a osim toga je i nemoguće. Stoga želi li čovjek sačuvati raznolikost života morat će se sam brinuti o tome.

Međutim, on ne može odustati od svog kulturnog razvitka. I ne mora, ali taj razvitak više ne može održavati *dograđivanjem* na novom prostoru, nego *preuređivanjem* (recikliranjem, transformiranjem) onog već iskorištenog. Pitanje održivog razvitka (*sustainable development*) postaje dakle temeljno pitanje budućnosti. Pri tome mnogo štošta može biti upitno, ali ekohistorijski uvid, otkrivajući ekološke posljedice prošlosti, nedvojbeno upozorava na to da je održiv razvitak moguć još jedino kao dinamički sklad u ograničenom prostoru. Stoga se neodgodivo mora zaustaviti rast svjetskog pučanstva, bez straha da se time bitno ograničava posljednji za sada neograničeni resurs, kulturnog razvitka. Čovjekove umne mogućnosti do sada su ionako iskorištavane samo površno.

Intelektualni resursi i ekohistorijsko obrazovanje

I do sada su stvaralaštvo i znanost omogućavali da se beskorisne ili već za nešto upotrijebljene tvari pretvore u nove sirovine ili energente. Međutim, u ograničenom prostoru sve novo moguće je samo iz starog. Dakako, na nov način. Stoga intelektualni potencijal postaje resurs prvog reda, koji omogućuje ostale (prostor, sirovine, energija – pronalaze se prenamjenom i preuređenjem). Intelektualni potencijal čovječanstva nije više potrebno povećavati rastom pučanstva, već naprotiv, *boljim obrazovanjem i uključivanjem u stvaralaštvo onih* (a to je golema većina) koji su do sada iz njega bili isključeni. No, da bi taj intelektualni potencijal uistinu mogao biti osnovom daljnjeg čovjekova razvitka, *opće obrazovanje mora biti prožeto ekohistorijskim spoznajama koje će ljudima omogućiti da lakše i cjelovitije, pa i odgovornije, sagledaju ekološke posljedice svoga djelovanja.*

Jer, tek kad ljudi u potpunosti shvate ekološke posljedice onoga što su činili u prošlosti, oni će biti spremni sagledati i moguće posljedice svoga sadašnjeg djelovanja u budućnosti. Utoliko ekološku krizu zaista treba promatrati ponajprije kao krizu obrazovanja.

Rekapitulacija

Ekološku krizu znatan broj ljudi, među njima i znanstvenika, prepoznaje kao moralnu krizu za koju vjeruju da se može riješiti valjanim ("moralnim") odgovorom. Istraživanja međutim pokazuju da je vrijednosna orijentacija većine ispitanika ekološki "ispravna", tj. usmjerena na očuvanje ostataka "prirodnog čovjekovog okoliša", ali da tim istim ispitanicima nedostaje elementarno znanje o mogućnostima realizacije vlastitih vrijednosti. Postavlja se stoga pitanje: treba li ljudima bolji ("moralni") odgovor ili bolje i cjelovitije, ekološki promišljenije obrazovanje na osnovi kojega bi mogli svrsishodnije djelovati?

Na jednostranost i ekološku neosmišljenost postojećeg obrazovanja najbolje ukazuje potpuni izostanak ekohistorijskog pristupa i smještanje ekološke problematike u područje "prirodnih znanosti", posebno biologije.

Ozbiljan povijesni pristup vlastitoj prošlosti pokazuje nam, međutim, da čovjek upravo kao graditelj (*oikodómos*), i samim time kao kulturno biće, oduhovljuje, osmišljava, kultivira vlastiti okoliš (*oikos*) tako da ostvarujući svoju misao nužno troši sirovine, energente i vlastiti intelektualni potencijal, s jedne strane, i prirodni (još nekultivirani) prostor i vrijeme, s druge strane, sužavajući istodobno životni prostor divljini i uništavajući prirodni okoliš drugih bića ne samo otpadom iz vlastite proizvodnje nego naprotiv, još i više njome proizvedenim "dobra". Ako se problem ipak prije prepoznaje na razini otpada, onda je to samo zato što otpad kao takav uglavnom smeta.

Kako je osnova očuvanja ili obnovljivosti svih resursa upravo sâm čovjek, tj. njegov intelektualni potencijal, to poseban problem postaje valjano obrazovanje koje bi preraslo svoju sadašnju funkcionalnu uskost na osnovi koje je nemoguće odgovorno ostvariti bilo kakav cjelinom čovjekova djelovanja uvjetovan cilj. To znači da od svakog zagađenja opasnije postaje upravo informativno zagađivanje, a od svakog iscrpljivanja prirodnih resursa opasnije postaje nekontrolirano trošenje povijesno-kulturne supstancije. Potrošnja vremena već je naime dovela do takvog životnog ubrzanja koje čovjeku ozbiljno otežava, pa i onemogućuje razumijevanje vlastita svijeta.

Stoga bez ekohistorije kao temeljne ekološke discipline koju neodložno tek treba razviti teško da je ikakva ozbiljna ekologija još moguća, a bez nje pak i budućnost čovjeka postaje opasno upitna.

NAVEDENA DJELA I ČLANCI

Cifrić, Ivan (1990.): Demokratska ekološka politika, *Revija za sociologiju*, god. XXI, sv. 1, Zagreb, str. 45-60.

Cifrić, Ivan (1991.): Kulturni eikos i alternativni koncepti, *Revija za sociologiju*, god. XXII, sv. 1-2, Zagreb, str. 89-107.

Čiček, Josip i Čiček, Marija (1991.): Je li ekološki održivo društvo (sustainable society) budućnost ili utopija?, *Revija za sociologiju*, god. XXII, sv. 1-2, Zagreb, str. 25-34.

Čulig, Benjamin (1991.): Globalne ekološke orijentacije, *Revija za sociologiju*, god. XXII, sv. 1-2, Zagreb, str. 121-151.

Karajić, Nenad (1991.): Okviri ekološkog ponašanja omladine, *Revija za sociologiju*, god. XXII, sv. 1-2, Zagreb, str. 157-162.

Malthus, Thomas Robert (1798): *Essay of Populatio*, London.

Marx, Karl (1958.): *Kapital – kritika političke ekonomije*, Kultura, Beograd.

Meadows, Donela H., Meadows, Dennis, Randers, Jorgen i Behrens, William W. (1974.): *Granice rasta*, Stvarnost, Zagreb.

Morus (Mor), Tomas (1964.): *Utopija*, Kultura, Beograd.

Seattle, poglavica (1976.): Možda smo ipak braća, *VUS*, god. XXV, br. 1256, od 5. lipnja 1976., Zagreb, str. 39-40.

Štević, Zdravko (1995.): Logički problemi ekologije, u Ivan Bekavac (urednik): *Dani Frane Petriša – Plato, Platonism, Petriš; Ecology*, Hrvatsko filozofsko društvo, Cres

Turković, Vera (1989.): Ekološke teme u obrazovanju, *Ekološke dileme*, zbornik, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, str. 195-206.

ECOHISTORICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Milan Polić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Different ecological researches, that with each day arrive at some new frightening conceptions about the possibility of the human environment's near destruction, stimulate sudden environmental awareness. However, satisfactory answers to the danger that threatens us are not to be seen yet. The solutions offered are mainly ad hoc ideological (retrograde) reactions to the espied problem and are without ecohistorical basis. The pleaders of the so-called *return to nature theory* are becoming louder, new productions and energy sources which are supposed to be clean and not pollute the environment are being sought-after. However, they fail to realize that the environment is not endangered only by industrial waste, but above all by useful products adapted for human use. Thus, we have to emphasize the historical dimension of environmental protection. History is, however, very little involved in such ecological research and ecological education. We cannot find any serious solutions for environmental protection without respecting the historical essence of the human being. What we need is the ecohistorical approach, as the basis for future technological development and public education.

ÖKOHISTORISCHER ZUGANG ZUM UMWELTSCHUTZPROBLEM

Milan Polić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Verschiedene ökologische Untersuchungen, in denen man tagtäglich zu neuen erschreckenden Einsichten über die drohende Zerstörung der natürlichen Umwelt des Menschen gelangt, führen verstärkt zu Bewußtsein, wie wichtig es ist, diese Umwelt zu schützen, doch wirksame Antworten bleiben bislang noch aus. Bei den angebotenen Lösungen handelt es sich hauptsächlich um ideologische (retrograde) Ad-hoc-Reaktionen auf bestimmte Probleme, jedoch ohne jegliche ökohistorische Grundlage. Der Aufruf zur Rückkehr zur Natur ist erneut immer stärker vernehmbar. Man sucht nach Produktionsweisen und Energiequellen, die sauber sind und die Umwelt nicht verschmutzen. Es bleibt jedoch unerkannt, daß die Umwelt nicht allein vom Abfall der Industrie gefährdet wird, sondern vor allem von nützlichen Erzeugnissen und den dem menschlichen Gebrauch angepaßten Energieformen. Der Umweltschutz verdient daher eine historische Dimension. Doch ist in ökologischen Untersuchungen und in der ökologischen Eduzierung Geschichte nur sehr wenig vertreten. Eine seriöse Lösung des Umweltschutzproblems ist jedoch nicht möglich, ohne dem geschichtlichen Wesen des Menschen Rechnung zu tragen. Der ökohistorische Zugang als Grundlage zukünftigen technologischen Fortschritts ist daher unbedingt notwendig, sowohl in der ökologischen Forschung als auch in der Allgemeinbildung.